

O'QITUVCHINING PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGI KASBIY RESURS SIFATIDA

Tuychiyeva Saodat Melikuziyevna¹, Avlaqulov Bobir Ro'ziqulovich²

¹TAFU "Psixologiya" kafedrasini mudiri, p.f.d, professor DSc

²University of Tashkent for Applied Sciences, Teacher of the department "Psychology" Street
Gavxar-1 Tashkent 100149 Uzbekistan

²E-mail: boburaslan1821@gmail.com, ²orcid:0009-0005-2112-2394

Annotatsiya: Maqolada o'qituvchining kasbiy resursi sifatida psixologik kompetentligining asosiy mazmunli va operatsion xususiyatlari ochib berilgan. Psixologik kompetentlikning mezonlari va o'lchovi ajratib ko'rsatilgan, kompetentlikning yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli o'qituvchining o'ziga xos kasbiy to'siqlari tavsiflangan. Oliy ta'lim tizimida o'qituvchining pedagogik-psixologik kompetentligini ta'lim va tuzatish, rivojlantirish loyihalari amalga oshirish, o'ziga xos xususiyatlarga ega omillar natijalari keltirilgan. O'qituvchiga qaratilgan psixologik kompetentlikni rivojlantirish dasturining bosqichlari mazmuni ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: psixologik kompetentlik; kasbiy resurs; kompetentlik motivatsiyasi; kompetentlik o'lchovi; psixologik ma'lumotlarga munosabat; kompetent o'qituvchi.

Ta'riflarning xilma-xilligi, qo'llanilayotgan atamalarining noaniqligi hodisaning o'rganilganligi haqidagi tasavvurni yuzaga keltiradi. Aslida esa bu o'rganilayotgan hodisaning kontseptual modeli mavjud emasligidan dalolat beradi.

Ko'rinadiki, psixologik kompetentlikning integrativ mazmuni va kontseptsiyasini tushunish uning turli turlarini predmetli tahlil qilish natijasida aniq ifodalanishi mumkin.

O'qituvchining kasbiy pedagogik faoliyati "***o'qituvchi – talaba***" o'zaro ta'sirining voqea maydonida yotadi, aynan shu yerda ta'lim va tuzatish, rivojlantirish loyihalari amalga oshiriladi, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Shu munosabat bilan o'qituvchining kasbiy psixologik kompetentsiyasi turlarini kommunikativ kompetentsiya bilan tahlil qilishni boshlash qonuniydir. Zamonaviy psixologiyada kommunikativ kompetentlikning mohiyatini va uning rivojlanish determinantlarini o'rganishga bir nechta yondashuvlar mavjud kirish loyihalari amalga oshiriladi, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Shu munosabat bilan o'qituvchining kasbiy psixologik kompetentsiyasi turlarini kommunikativ kompetentsiya bilan tahlil qilishni boshlash qonuniydir. Zamonaviy psixologiyada kommunikativ kompetentlikning mohiyatini va uning rivojlanish determinantlarini o'rganishga bir nechta yondashuvlar mavjud.

Bixevioristik yo'nalish psixologlari kommunikativ kompetentlikni muloqotda muvaffaqiyatni

ta'minlaydigan xulq-atvor namunalari tezaurusining kengayishi, muloqot vaziyatini boshqarishning turli usullari va vositalarini o'zlashtirish hamda muayyan vaziyatlarda moslashuvchan xulq-atvor modellarini shakllantirish qobiliyati bilan bog'laydilar.

Kognitiv psixologiya kommunikativ-kompetent xulq-atvorning sub'ektning kognitiv sohasi murakkabligi, odamlar psixologiyasi sohasidagi bilimlari, kognitiv kompetentligi, shuningdek, ijtimoiy tafakkur, ijtimoiy idrok va ijtimoiy tasavvurga bog'liqligini ta'kidlaydi. Gumanistik psixologiyada insonda eksklyuzivni asosiy qadriyat deb e'lon qilish va o'zaro munosabatlarning fasilitativ xususiyatini ta'kidlash, kommunikativ kompetentsiya ishtirokchilarning qadriyat, ijodiy, subyektiv salohiyati va ularning shaxsiy o'sish imkoniyatini ta'minlaydigan ochiq, rivojlanayotgan shaxslararo munosabatlarni saqlab qolish qobiliyati bilan bog'liq.

Turli xil chuqur psixologik amaliyotlarni qo'llash orqali insonning psixologik salohiyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan yangi to'liq psixologiyasi muloqotni o'z faolligi va sherik faolligini boshqarishning subyektiv modellarini taqdim etish va sinab ko'rish maydoni sifatida ko'rib chiqadi. Bu yerda kommunikativ kompetentlik, eng avvalo, sub'ektiv nazorat qilish qobiliyatini rivojlantirish, dunyoning ijobiy qiyofasini shakllantirish, muvaffaqiyat va farovonlikka intilish, o'zaro ta'sirning ijobiy voqeligini yaratish qobiliyati bilan bog'lanadi. Individdning ichki ruhiy muhitini optimallashtirish kommunikativ kompetentlikning garovi sifatida qaraladi. Oxir oqibat, kommunikativ kompetentsiyaning yuqori darajasi jamiyatda muvaffaqiyatni ta'minlaydi va shunga mos ravishda insonning o'zini o'zi qadrlashini oshiradi, aksincha, kommunikativ kompetentsiyaning pastligi stressning kuchayishi, umidsizlik va xavotir bilan bog'liq (A. S. Kondratieva; G. A. Kovalev) [6; 5].

Muloqot kompetentligining ko'rinishlaridan biri o'zaro ta'sir sherigining **“Men”**ni qo'llab-quvvatlashga, uning ijobiy o'ziga munosabatiga yo'naltirilganlikdir. O'qituvchining kasbiy faoliyatida o'quvchiga muloqot sherigi sifatida psixologik yordam ko'rsatish darsda va undan tashqarida pedagogik muvaffaqiyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Muloqot kompetentligining ko'rinishlaridan biri o'zaro ta'sir sherigining **“Men”**ni qo'llab-quvvatlashga, uning ijobiy o'ziga munosabatiga yo'naltirilganlikdir. O'qituvchining kasbiy faoliyatida o'quvchiga muloqot sherigi sifatida psixologik yordam ko'rsatish darsda va undan tashqarida pedagogik muvaffaqiyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Biroq, bugungi kunda Universitetlarda o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligi mazmunida psixologik kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan amaliyotga yo'naltirilgan kurslar deyarli yo'q. Bu qiziqarli vaziyatni yaratadi. Zamonaviy psixologiyada aloqa sub'ekti sifatida inson imkoniyatlarini rivojlantirish bo'yicha yaxshi ishlab chiqilgan psixologik treninglarning butun tizimi mavjud. Shu bilan birga, zamonaviy o'qituvchi sinf bilan o'zaro hamkorlikning maqbul modellarini kashf etuvchi pozitsiyasida turadi. Vaziyatni o'zgartirish, bizning

nuqtai nazarimizga ko'ra, o'qituvchini tayyorlash va qayta tayyorlash kontseptsiyasini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Biz olib borgan psixologik amaliyotni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar quyidagi xarakterdagi kommunikativ muammolarga duch kelishadi:

- ta'lim faoliyati jarayonida o'zaro munosabatlarga ijobiy munosabatni yaratishda qiyinchiliklar;
- ijtimoiy-pertseptiv ko'nikmalarning yetarlicha darajada shakllanmaganligi;
- pedagogik muloqot vaziyatlarida moslashuvchanlikning yetishmasligi;
- kommunikativ xulq-atvorni o'z-o'zini nazorat qilish muammolari;
- nizoli kompetentlikning past darajasi;
- o'quvchining tushunchalar maydoniga kognitiv moslashishdagi qiyinchiliklar.

“Bola-jamiyat” o'zaro ta'sirining muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'qituvchining o'zi jamiyatning malakali hamkori ekanligiga bog'liq.

Ijtimoiy psixologik kompetentlik zamonaviy psixologiyada o'rganiladigan psixologik kompetentlikning turli turlari orasida alohida o'rin. Ijtimoiy kompetentlik tarixiy-etnopsixologik doiralar bilan tavsiflanadigan operatsion tushuncha sifatida qaraladi. Ijtimoiy kompetentlikning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar ajratiladi: moslashish, ijtimoiy yo'naltirish, shaxsiy va umumiy ijtimoiy tajribani integratsiya qilish. turli turlari orasida alohida o'rin tutadi. U insonning ijtimoiy o'zaro ta'sir subyekti sifatidagi konstruktivlik darajasini aks ettiradi. Subyektning malakali ijtimoiy xulq-atvorining mazmuni, motivatsiyasi, namoyon bo'lish tendensiyalari va shakllanish mexanizmlariga qiziqish, eng avvalo, **“inson-jamiyat”** o'zaro ta'sirining xarakteri ko'p jihatdan keyingi ijtimoiy taraqqiyotning borishi va yo'nalishini belgilab berishi bilan bog'liq. Ijtimoiy kompetentlik tarixiy doiralar bilan tavsiflanadigan operatsion tushuncha sifatida qaraladi. Ijtimoiy kompetentlikning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar ajratiladi: moslashish, ijtimoiy yo'naltirish, shaxsiy va umumiy ijtimoiy tajribani integratsiya qilish.

Ijtimoiy kompetentlikning rivojlanish darajasining insonning psixologik va ijtimoiy farovonligi uchun ahamiyati jamiyat taraqqiyotining burilish nuqtalarida ortadi. Bu pozitsiyaning yorqin misoli sifatida XX asr oxiridagi Rossiyadagi vaziyatni keltirish mumkin.

Bugungi kunda Yurtimiz psixologlari yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashishning ruhiy muammolarini o'rganib, ularning ijtimoiy- psixologik kompetentlik darajasi bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. Sodir bo'layotgan ekologik, siyosiy, mafkuraviy va ijtimoiy o'zgarishlar nafaqat ijtimoiy tafakkurni o'zgartirmoqda, balki shaxsiy identifikatsiya, o'z-o'zini anglash, hayot istiqbollari haqidagi tasavvurlarga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa psixologiya fani va amaliyoti oldida **“Men - yangilangan jamiyat”** muammosini hal etishda kompetentlik darajasini oshirish orqali insonning ijtimoiy moslashuviga psixologik yordam dasturlarini ishlab chiqish vazifasini qo'yimoqda.

Bizning nazarimizda, bu, ayniqsa, o'qituvchilarga nisbatan alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular nafaqat o'zlari moslashishi, balki o'quvchilarga ijtimoiy jihatdan samarali bo'lishga yordam berishi kerak.

Kompetentlikni shaxsning o'ziga xos tarkibiy shakllanishi sifatida ko'rib, u inson o'z borlig'i kontekstida hosil qiladigan ma'no hosil qilish va uslub hosil qilish bilan bog'liq bo'lsa, uning alohida turini - avtokompetentlikni ajratib ko'rsatish mumkin., shuningdek, yangi bilim, ko'nikma va malakalarni samarali egallash, mustahkamlash va nazorat qilish qobiliyatini, yuqori subyektiv nazoratni, muhim natijalarga erishish uchun irodaviy yo'nalishni mustaqil shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Eng muhimi, ichki holatini o'zgartirish orqali qulay hayotiy vaziyatlarni yaratish va kutilmagan holatlar yuzaga kelganda o'zini qayta tiklay olish qobiliyati. Shunday qilib, avtokompetentlik shaxsiy va kasbiy rivojlanishning muayyan bosqichlarida erishiladigan va insonning turli xil faoliyat sub'yekti sifatida rivojlanishi va faoliyat ko'rsatishining muvaffaqiyati uchun javobgar bo'lgan shaxsiy ta'limot sifatida qoraladi.

Psixologik kompetentlik tadqiqotlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu murakkab psixologik shakllanish bo'lib, u o'zaro muayyan tarzda bog'langan va yagona tizimga tuzilgan turli xil turlarni o'z ichiga oladi.

Psixologik kompetentlik deganda biz insonga kasbiy va shaxsiy tajriba vazifalarini psixologik jihatdan konstruktiv hal etish imkonini beradigan yaxlit kasbiy-shaxsiy ta'limotni tushunamiz. nish bo'lib, u o'zaro muayyan tarzda bog'langan va yagona tizimga tuzilgan turli xil turlarni o'z ichiga oladi.

Psixologik kompetentlik deganda biz insonga kasbiy va shaxsiy tajriba vazifalarini psixologik jihatdan konstruktiv hal etish imkonini beradigan yaxlit kasbiy-shaxsiy ta'limotni tushunamiz. O'qituvchining psixologik kompetentligi mazmunli va texnologik jihatlariga ega bo'lib, ular tor kasbiy va keng profilli psixologik ma'lumotlarni to'plash va o'zlashtirish, o'zi va dunyo bilan o'zaro munosabatning psixologik jihatdan savodli usullari tezaurusini kengaytirish jarayonida rivojlanadi.

Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, psixologik kompetentlikni kasbiy ahamiyatga ega xususiyat sifatida shakllantirishning muayyan bosqichlari, shuningdek, uni rivojlantirishning o'ziga xos shart-sharoitlari va omillari mavjud [8].

Insonning psixologik kompetentsiyasini rivojlantirish zamonaviy psixologiya muammosi sifatida turli nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan: kasbni anglashning turli bosqichlarida kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishning determinantlari va shartlari, yo'nalishlari va tendentsiyalari, yuqori darajadagi kompetentsiyani egallashning tashqi va ichki omillarining o'zaro bog'liqligi, psixologik kompetentsiyani rivojlantirish darajasi o'lchovi va mezonlari. Bugungi kunda psixologik kompetentlikni rivojlantirish jarayonining mohiyatini tushunishga turlicha yondashuvlar mavjud.

Ulardan birinchisi sub'ektning psixologik ko'nikmalarini oshirishni birinchi o'ringa qo'yadi.

Ikkinchisi esa shaxsning umumiy psixologik kompetentligining tarkibiy qismi sifatida turli xil kompetentlik turlarini rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Bu yo'nalish vakillari kompetentlikni rivojlantirish masalasi, avvalo, uning aniq jihatlarini rivojlantirish nuqtai nazaridan qo'yilishi kerakligini ta'kidlaydilar.

Uchinchi yo'nalish vakillari bo'lgan psixologlar psixologik kompetentlikning rivojlanishini insonning psixologik kompetentlikning tashuvchisi bo'lishga ichki tayyorligi bilan bog'laydilar. Psixologik tayyorgarlikning ifodalanishi yuqori darajadagi kompetentlikni shakllantirish intensivligiga va uning mazmunli dinamikasiga ta'sir ko'rsatishini hisobga olgan holda, o'qituvchining kasbiy shakllanishining turli bosqichlarida uni kompetent bo'lishga tayyorlash bo'yicha muayyan tadbirlar tizimini amalga oshirish zarur, deb hisoblaymiz. Odatda, motivatsion, emotsional, axloqiy, kognitiv va xulq-atvorga tayyorlik farqlanadi. Biroq haqiqiy faoliyatda ular o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Psixologik tayyorgarlikni quyidagi parametrlarni o'z ichiga olgan murakkab dinamik tuzilma sifatida tasavvur qilish mumkin: pedagogik faoliyat subyekti tomonidan qo'yiladigan individual ehtiyojlar va talablarni, shuningdek, kasbiy vazifalar mazmunini anglash; kompetentlikni rivojlantirish maqsadlarini ko'ra olish; bo'lajak harakatlar amalga oshiriladigan shart-sharoitlarni tushunish va baholash, o'tmishda shunga o'xshash vazifalar va talablarni hal etish bilan bog'liq tajribani dolzarblashtirish; individual tajriba va o'zining psixologik zaxiralarini tahlil qilish asosida qo'yilgan vazifalarni hal etishning eng maqbul usullarini aniqlash, kuchlarni safarbar etish va o'z-o'zini nazorat qilish.

Maqsadli o'qitish yoki o'z-o'zini rivojlantirish jarayonida kompetentlikni rivojlantirishda ijobiy dinamik tendensiyalarni mustahkamlashga tayyorlikni shakllantirish uchun muayyan shart-sharoitlar yaratish zarurligi tushunarli. o'z tayyorgarligi va psixologik zaxiralarini, shuningdek, zarur sa'y-harakatlarni o'z-o'zini baholash; o'z malakasini oshirish bo'yicha ishning turli bosqichlarida ijobiy muhit yaratish va uni saqlab qolish qobiliyati. Bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, kasbiy psixologik kompetentlikni rivojlantirish nafaqat psixologik bilimlar, ko'nikma va malakalar soni bilan, balki ko'proq kompetent kasbiy xulq-atvor modellarini egallash va amalga oshirish istagini ro'yobga chiqarish jarayonida sub'ektiv pozitsiyaning ifodalanish darajasi bilan belgilanadi. Bizga V.A.Petrovskiyning [11] nuqtai nazari yaqin, u shaxsning kompetentlik darajasi uning sub'ektivligi va muhim tafakkur xususiyatlarini uning ongiga xos qadriyatli yo'nalishlar, mazmunli makon xarakteri va sub'ekt dunyosi obrazi bilan integratsiyalashuviga bog'liqligini ta'kidlaydi. Shaxsning kasbiy rivojlanish motivatsiyasi psixologiyasi sohasidagi zamonaviy tadqiqotlarning ilmiy-nazariy tahlili shuni ko'rsatadiki, bu jarayonni boshlash, tartibga solish va nazorat qilishda ishtirok etuvchi motivatsion rag'batlantirishlarning ancha vakillik qiluvchi sinfi mavjud.

Bular, eng avvalo, ma'no-mazmun tuzilmalari: dunyo obrazi, ideallar, ma'nolar, qadriyatlar, "Men" konsepsiyasi, qadriyatli yo'nalishlar, yutuqlar obrazi, o'z-o'zini anglash. Kasbiy faoliyat

subyekti kasbiy va shaxsiy o'sishining motivatsiyasida sotsiogen ehtiyojlar ishtirok etadi: o'z-o'zini namoyon qilish, o'z-o'zini ro'yobga chiqarish, shaxsiylashtirish, o'z-o'zini yaratish va o'sish; kasbiy o'rnatishlar, shuningdek, tashqi va ichki tartibdagi mehnatning o'ziga xos motivlari. Ushbu motivatsion undovlar majmui kasbiy faoliyat subyekti rivojlanishining kasbiyogenez jarayonida o'ziga xos motivatsion asosini tashkil etadi. Kasbiy takomillashtirish motivatsiyasida etakchi ehtiyojlardan biri – o'zini anglash zarurati muhim o'rin tutadi, bu A. G. Asmolovning so'zlariga ko'ra, shaxsiy va semantik faoliyat manbai [2]; mavzuni doimiy ravishda professional ravishda tasdiqlash zarurati (O. S. Gazman) [3]. I. F. Isaev [4] o'qituvchining ilmiy va pedagogik yo'nalishini rivojlantirish kasbiy pedagogik madaniyatning malakasini oshirish va takomillashtirishga yo'naltirilganligini ta'kidlaydi.

Turli kasbiy toifadagi pedagoglar bilan ishlash tajribamiz ham bu fikrni tasdiqlaydi. va ichki tartibdagi mehnatning o'ziga xos motivlari. Ushbu motivatsion undovlar majmui kasbiy faoliyat subyekti rivojlanishining kasbiyogenez jarayonida o'ziga xos motivatsion asosini tashkil etadi. Turli kasbiy toifadagi pedagoglar bilan ishlash tajribamiz ham bu fikrni tasdiqlaydi.

Haqiqatan ham ijodiy ishlaydigan o'qituvchilar, innovatsion o'qituvchilar, ilmiy-tadqiqot loyihalari mualliflari kasbiy psixologik kompetentsiyani rivojlantirishdan ko'proq manfaatdor. Haqiqiy amaliyotda uning aniq etishmasligini ko'rsatadigan o'qituvchilar,

aksariyat hollarda, malaka darajasini oshirish yo'llarini topishga yetarlicha qiziqish bildirmaydilar. Bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, bu kasbiy o'zini o'zi aks ettirishning yetarli emasligi, psixologik himoya mexanizmlarini, birinchi navbatda, e'tiborsizlik va repressiyani aktuallashtirish, shuningdek rivojlanishni yanada rag'batlantiradigan shart-sharoitlarning yo'qligi bilan bog'liq. Kasbiy va shaxsiy yo'nalishlar individual psixologik kompetentsiyani rivojlantirishning mazmunli yo'nalishida katta rol o'ynaydi.

Kompetentsiyaning rivojlanishi boshqa odamlarning hatti- harakatlarini kuzatish jarayonida yuzaga keladigan modellashtirish, taqlid qilish va identifikatsiya qilish mexanizmlari orqali sodir bo'ladi. Shunday qilib, o'qituvchi ma'lum bir kompetentsiyaning tashuvchisi sifatida harakat qilib, o'zini vakolatli hatti-harakatlarning sub'ekti sifatida taqdim etib, talabani kompetentsiyani shakllantirishga qaratilgan ma'lum bir faoliyatga undaydi. Kattalarning eksperimental faoliyati samarasi ko'p jihatdan uning psixologik kompetentlik darajasi bilan belgilanadi, bu esa bolani o'z-o'zini rivojlantirishga undab, u bilan o'zaro hamkorlikning eng samarali tizimini topishga imkon beradi.- kattalarni vakolatli sherik sifatida e'tiborsiz qoldirish;

- vakolatli turmush tarzi qadriyatlarini yo'qqa chiqarish;
- o'zining layoqatsizligi bilan maqtanish;
- vakolatli odamlarga nisbatan tajovuzkorlik;
- samarasiz bo'lib qolish qo'rquvi va **“yordam”** so'rashdan cho'chish;

- **“Robinzon majmuasi”**, bunda bola boshqalarning tajribasi va bilimlaridan, shuningdek, ularning yordamidan foydalanishdan bosh tortadi. Maslahat va tuzatish va rivojlantirish amaliyotining tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu holat kattalarning interaktiv xatolari tufayli yuzaga keladi: **“yuqoridan pozitsiya”**; o'z vakolatlarini mutlaqlashtirish; bolalarning yosh xususiyatlarini e'tiborsiz qoldirish; bolaning konstruktiv boshlanishiga ishonchning past darajasi; qo'llab-quvvatlash va avans o'rniga samarasizlik va o'zgarish zarurligini ta'kidlash; psixologik tenglik pozitsiyasiga kira olmaslik refleksiyaning shakllanganligi, prognostik xususiyatlari, psixologik konstruktivligi. Kasbiy psixologik kompetentlikni shakllantirish tajribasini tahlil qilish ushbu jarayonning bosqichlarini sub'ekt darajasida sxematik tarzda ifodalash imkonini o'chish;

- **“Robinzon majmuasi”**, bunda bola boshqalarning tajribasi va bilimlaridan, shuningdek, ularning yordamidan foydalanishdan bosh tortadi. Maslahat va tuzatish va rivojlantirish amaliyotining tajribasi shuni ko'rsatadiki, holat kattalarning interaktiv xatolari tufayli yuzaga keladi: **“yuqoridan pozitsiya”**; o'z vakolatlarini mutlaqlashtirish; bolalarning yosh xususiyatlarini e'tiborsiz qoldirish; bolaning konstruktiv boshlanishiga ishonchning past darajasi; qo'llab-quvvatlash va avans o'rniga samarasizlik va o'zgarish zarurligini ta'kidlash; psixologik tenglik pozitsiyasiga kira olmaslik; ushbu sohada mashq qilish imkoniyati ni bermasdan, malaka talablarini qo'yish. O'qituvchining malakali mutaxassis sifatida shakllanishi, eng avvalo, kasbiy hamjamiyatga qo'shilish va bu jarayonni aks ettirish bilan bog'liq.

Malaka ikki yo'nalishda rivojlanadi:

- psixologik madaniyatni o'zlashtirish va psixologik amaliyotning madaniy-tarixiy vositalari (belgilari) tizimini o'zlashtirish;

- muhitning yuqori entropiyasi yoki yangi tajriba sharoitida konstruktiv harakat qilish ko'nikmalarini kengaytirish.

Bunday rivojlanishning asosida refleksiyaning shakllanganligi, prognostik xususiyatlari, psixologik konstruktivligi ma'lum bir daraja yotishi tushunarli. Kasbiy psixologik kompetentlikni shakllantirish tajribasini tahlil qilish ushbu jarayonning bosqichlarini sub'ekt darajasida sxematik tarzda ifodalash imkonini beradi.

Avvalo, psixologik savodxonlikni qadriyat sifatida qabul qilish zarur, bu esa psixologik axborotni idrok etishga ijobiy munosabatni shakllantirish va uni o'zlashtirish uchun ichki resurslarni safarbar etishni ta'minlaydi. Keyingi bosqich o'zini tegishli bilim egasi sifatida baholash va undan foydalanishdagi muvaffaqiyat va yuzaga keladigan qiyinchiliklarni aks ettirish bilan bog'liq. Keyingi bosqichda o'z-o'zini o'zgartirish zarurligi va imkoniyati haqidagi g'oyani qabul qilish hamda o'zgarishlar natijasida inson oladigan afzallik va mukofotlarni shakllantirish lozim.

→ tajriba refleksiyesi

→ mashg'ulotlar

→ malakali harakat qilish usulini egallash.

Qoidaga ko'ra, kompetentlik inqirozi sub'ekt hayotining yosh, ijtimoiy, shaxslararo yoki kasbiy maqomi o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan inqirozli davrlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ularning har biri bir vaqtning o'zida unga qiyinchilik tug'diradi va o'z malakasini tasdiqlash imkoniyatini beradi. Shuning uchun keyingi bosqich malaka doiralarini kengaytirish bilan bog'liq. Psixologiyada shaxsning rivojlanish darajasi uning faol ishtirok etadigan hayot tomonlarining boyligi va xilma-xilligiga bog'liqligi uzoq vaqtdan beri isbotlangan.

Bu yerda bir vaqtning o'zida turli xil kompetentlik turlarining rivojlanish darajalari uyg'unlashadi va uning tarkibiy qismlari integratsiyalanadi. O'zi bilan, boshqalar bilan, faoliyat predmeti bilan va butun dunyo bilan kompetent o'zaro ta'sir o'tkazish modeli vujudga keladi. Keyingi rivojlanish psixologik kompetentlikni takomillashtirishda integrativlikni oshirish yo'lidan boradi: muloqot va faoliyatning kompetent uslubi; kompetent xulq-atvor; kompetentlik integrativ shaxsiy xususiyat sifatida.

Bu yerda ta'lim; sub'ektning malakali turmush tarzi, o'qituvchining o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini yaratish sub'ekti sifatida kasbiy muammolarni hal qilishning malakali usullarining individual tajribasini to'plash, inventarizatsiya qilish va tizimlashtirish imkoniyati alohida ahamiyat kasb etadi. L. I. Antsiferova o'zi ishlab chiqqan shaxsning dinamik kontseptsiyasi doirasida shaxsning rivojlanish uchun maxsus qobiliyatini ajratib turadi, bu ichki psixologik va tashqi voqelikda yangisini yaratish orqali potentsial va immanent ravishda o'ziga xos zonani kengaytirish qobiliyatidan iborat bo'lib, individual tarixning etnopsixologik ta'lim-tarbiyada ijobiy mazmunini saqlab qolish va hissiy va oqilona tajriba mazmunini to'plash orqali aks ettiradi. Xorijiy psixologlarning tadqiqotlarida ham ushbu masalaga o'xshash ammo g'arbona yondashuvni uchramiz [1].

Rivojlanish darajasi uning faol ishtirok etadigan hayot tomonlarining boyligi va xilma-xilligiga bog'liqligi uzoq vaqtdan beri isbotlangan. Bu yerda bir vaqtning o'zida turli xil kompetentlik turlarining rivojlanish darajalari uyg'unlashadi va uning tarkibiy qismlari integratsiyalanadi. O'zi bilan, boshqalar bilan, faoliyat predmeti bilan va butun dunyo bilan psixologik kompetent o'zaro ta'sir o'tkazish modeli vujudga keladi. Keyingi rivojlanish psixologik kompetentlikni takomillashtirishda integrativlikni oshirish yo'lidan boradi: psixologik muloqot va faoliyatning kompetent uslubi; psixologik kompetent xulq-atvor; va albatta psixologik kompetentlik integrativ shaxsiy xususiyat sifatida shakllanadi.

Bizning tadqiqotimiz tekisligida o'qituvchining kasbiy psixologik kompetentsiyasini rivojlantirish mezonlarini izlash haqidagi savolga javob alohida qiziqish uyg'otadi. Bu erda kompetentsiyani rivojlantirish muammosi, birinchi navbatda, uning o'ziga xos jihatlarini rivojlantirish nuqtai nazaridan qo'yiladi.

O'qituvchining kasbiy malakasini rivojlantirishning muhim sharti kasbiy psixologik

bilimlarning mavjudligi deb ataladi. N.V.Kuzmina kasbiy bilimning tarkibiy qismlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatadi: differensial-psixologik; ijtimoiy-psixologik; autopsixologik [7].

Kompetentlik mezonlarini belgilash ham muhim ahamiyatga ega. Psixologik-pedagogik kompetentlik mezonlari sifatida o'quvchiga yo'naltirilganlik; zamonaviy sharoitlarga, ta'lim vaziyatiga va o'quvchilarning rivojlanish dinamikasiga muvofiq ravishda o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini o'zgartirishga ehtiyoj va tayyorlik ko'rsatiladi [8; 10; 11].

Bizning fikrimizcha, kompetentlik darajasi haqida gap ketganda, uni bir necha jihatlarda ko'rib chiqish o'rinli bo'ladi:

- psixologik kompetentlik darajasining vaziyat talablariga muvofiqligi;
- individual kompetentlik darajasining kompetent shaxs maqomiga bo'lgan da'volar darajasiga mos kelishi;
- kompetentlikni o'z-o'zini baholash va atrofdagilarning umumiy bahosiga mos kelishi;
- sub'ekt faolligining natijadorligi va samaradorligi;
- natijaning unga erishish usullarining psixologik maqsadga muvofiqligi bilan bog'liqligi;
- vaziyatning o'ziga xos xususiyatlarini, o'zaro ta'sir sheriklarining xususiyatlarini, belgilangan maqsad va vazifalarni, aloqa davomiyligi, kengligi va chuqurligini hisobga olgan holda psixologik kompetentsiyaning namoyon bo'lishida o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi boshqarish darajasi. O'z vakolatlarini yashirish ham, muayyan vaziyatlarda o'ta qobiliyatning ob'yektiv namoyon bo'lishi ham samarasizlikka olib keladi.

Bu pedagogik o'zaro ta'sirni yaqqol ko'rsatib turibdi. Bu yerda vazifa o'qituvchining o'zining psixologik kompetentligini namoyish etishi emas, balki uning hisobiga o'quvchining kompetentligini optimal rivojlantirish uchun sharoit yaratishi muhimdir. Shubhasiz, kasbiy psixologik kompetentlikni rivojlantirish mezonlarini umumlashtirilgan holda ifodalash mumkin. Ular orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz:

- psixologik-konstruktiv kasbiy qarorlar asosini tashkil etuvchi psixologik bilimlarning kengligi va chuqurligi;
- psixologik bilimlar, ko'nikma va malakalarni kasbiy faoliyatni amalga oshirish usullariga aylantirish imkoniyati;
- psixologik-kompetent xulq-atvorning barqarorligi;
- kompetentlikning kontseptual, taktik va operatsion darajalarining integratsiyalashganligi, ya'ni kompetentlik haqidagi qadriyatli tasavvurlarning psixologiya haqidagi nazariy bilimlar darajasiga muvofiqligi; real vaziyatda kompetentlik bilan faoliyat yuritish imkoniyati va o'z his-tuyg'ulari, fon va funksional holatlari bilan psixologik jihatdan konstruktiv mos kelish darajasi;
- kasbiy muvaffaqiyat, psixologik salomatlik va o'z-o'zini samaradorlikdan qoniqish

darajasining yuqori ko'rsatkichlari;

- o'zaro ta'sir holatlarida kompetentlikning o'lchovi va shaklining adekvatligi.

O'quv guruhlarida, sertifikatlash davrida va ularning malakasini baholashni nazarda tutadigan boshqa professional vaziyatlarda o'qituvchilarning xatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlarini kuzatishlarimiz natijalarini umumlashtirish, shuningdek, turli xil turlari mavjudligini aytishga imkon beradi:

I tip malaka taqdimoti bilan birga istak, tashabbuskorlik va ijobiy his-tuyg'ularni namoyon etadi, shuningdek, hamkasblar tomonidan uning rivojlanish darajasini baholash imkoniyatidan keng foydalanadi, aks ettiruvchi baholarning yakini rivojlanish uchun rag'bat sifatida to'ldiradi;

II tip - bunday vaziyatlarni tashqaridan majburlangandek qabul qiladi, faollikni minimallashtiradi, boshqalarning fikriga befarqlik ko'rsatadi, muvaffaqiyatsizliklar uchun javobgarlikni boshqalarga yuklaydi (*"topshiriq noto'g'ri shakllantirilgan"*; *"vaqt yetari emas"*; *"ma'muriyat shunday qilishni buyurgan"* va boshqalar);

III tip - bunday vaziyatlardan qochishga qaratilgan faollikni namoyon etadi yoki himoya xulq-atvor shakllarini namoyish qiladi. Bizning fikrimizcha, II va III tipdagi reaksiyalarning o'ziga xos xususiyatlari qobiliyatsizlik bilan emas, balki yuqori darajadagi xavotirlik, ishonchsizlik va doimiy o'z-o'zini rivojlantirishga tayyor emaslik bilan bog'liq. Ushbu o'qituvchilar guruhlar o'zlarini kasb kontekstida chuqurroq anglash va o'z imkoniyatlari va qobiliyatlariga ishonchni oshirishga qaratilgan psixologik yordamga muhtoj. O'qituvchining IPKda o'qish davrida olgan nazariy psixologik bilimlarini amaliyotda qo'llash xususiyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu yerda bir necha darajalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- pedagogik amaliyotda zamonaviy psixologik nazariyadan oqilona foydalanish;

- kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish vositasi sifatida psixologik ma'lumotlardan foydalanish.

Kasbiy psixologik kompetentlikning individual rivojlanishi insonning umumiy kasbiy va shaxsiy rivojlanishi kontekstida *"o'sish motivlari"* (A.Maslou) [12] ni faollashtirish orqali amalga oshiriladi. Subyektning intradinivid xususiyati va uni interindivid fazoda operasionallashtirish usullarining individual tizimi sifatida psixologik kompetentlikning rivojlanish darajasi makrosotsial, mikrosotsial va subyektiv darajadagi omillar bilan belgilanadi. Insonning o'ziga nisbatan sub'ektiv pozitsiyasi, ya'ni ijobiy o'zgarishlarga qodir bo'lgan kompetentlik sohibi sifatida egallashi yetakchi o'rinni egallaydi. Kompetentlikni rivojlantirish jarayoni individual xususiyatga ega.

Ba'zilar mazmunli tarkibiy qismlarga ko'proq e'tibor berishadi, ular birinchi navbatda nazariy rejaning psixologik ma'lumotlariga qiziqishadi, bu ularga psixologik savodli bo'lishga imkon beradi, ammo vakolatli xatti-harakatlarni ta'minlamaydi. Boshqalar o'zaro ta'sirning psixologik

texnikasi, usullari va sirlarini to'playdi, ularga bo'lgan ehtiyojni rad etadi. Nihoyat, psixologik bilimlar vakompetentlikning instrumental komponentlarini muvaffaqiyatli uyg'unlashtirib, ulardan integral ta'lim sifatida kasbiy psixologik kompetentlikni mustaqil rivojlantirish uchun foydalanadigan mutaxassislar guruhi ajralib turadi. Psixologik kompetentlikni rivojlantirish yo'nalishi va xususiyatida insonning uning mazmuni va foydalanish imkoniyatlari haqidagi tasavvurlari muhim o'rin tutadi. Oliy ta'lim dargohida tahsil olayotgan bo'lg'usi pedagog- psixologlardan o'tkazilgan so'rovlar natijasida ularning psixologik kompetentlik nima ekanligi va pedagogik faoliyatda qanday o'rin tutishi haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi tipik fikrlar aniqlandi.

Ular orasida quyidagilar eng ko'p uchraydi: ***“kompetentsiya hokimiyatni qo'lga kiritishga yordam beradi”, “ishonch, barqarorlik hissi beradi”, “boshqalarni yaxshiroq tushunishga imkon beradi”, “narsalarning mohiyatiga kirib boradi”, “yaxshiroq muloqot qilish”, “qiyin vaziyatlardan osongina chiqib ketish”, “o'zingizga egalik qilish”, “o'z harakatlaringiz natijasini oldindan bilish”*** va boshqalar.

Kamroq fikrlar psixologik kompetentlik va boshqalarga yordam berish, o'zining va o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik salomatlik holatini yaxshilash o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishga qaratilgan vaziyatlar hisoblangan.

Psixologik kompetentlikni kasbiy vazifalarni hal etishning yangi bosqichiga o'tishga imkon beruvchi qimmatli kasbiy-shaxsiy ta'lim sifatida tavsiflovchi fikrlar soni bo'yicha oxirgi o'rinni egalladi. Bu manzara, eng avvalo, o'qituvchining kompetentlikning xususiy instrumental komponentlariga ko'proq e'tibor qaratishidan dalolat beradi.

Psixolog tahlili o'qituvchining o'quvchini o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalarini hal etish samaradorligi ko'p jihatdan uning o'z faolligini boshqarishda, ta'lim makonida konstruktiv pedagogik o'zaro ta'sirni o'rnatishda va o'quvchining o'quv faoliyati subyekti sifatida o'sishiga rahbarlik qilishda o'zini qanchalik malakali his qilishi, psixologik boshqara olishiga bog'liq.

Muammo shundaki, o'qituvchi nafaqat o'zini malakali his qilishi, balki atrofdagilarga o'z malakasini isbotlashning individual strategiyalariga ham ega bo'lishi kerak, u malakali deb tan olinishi ham lozim. Psixolog faoliyatining muvaffaqiyat mezonlaridan biri o'qituvchi va o'quvchining psixologik kompetentligini shakllantirishdan iborat. Zamonaviy ta'lim konsepsiyasi aynan shu pozitsiyaga urg'u beradi. O'zini o'zaro hamkorlikning malakali subyekti sifatida namoyon etgan o'qituvchi o'quvchilar oldida muayyan vaziyatlarda konstruktiv xulq-atvor modellari galereyasini yaratadi. Qolaversa psixolog, o'quvchining o'xshash xulq-atvor modellarini sinab ko'rishini rag'batlantirish orqali uning turli xil kompetensiyalarini rivojlantirish uchun asos yaratib bera oladi.

Shunday qilib, haqiqiy pedagogik-psixologik o'zaro ta'sirda psixologik kompetentsiya o'qituvchidan talabaga uzatiladi, shuningdek, ba'zi o'qituvchilar psixologik kompetentsiya

motivatsiyasini kuchaytirishi va talabada qobiliyatli, talabga ega, malakali bo'lish istagini uyg'otishi mumkin, boshqalari, aksincha, tinglovchining psixologik kompetentsiyasini rivojlantirish yo'lida o'ziga xos psixologik tormoz vazifasini bajaradi. O'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlar, ularning mazmuni va o'ziga xosligi tinglovchining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Psixologning o'qituvchi-o'quvchi munosabatlari ijtimoiy-psixologik kompetentlikni rivojlantirish konteksti, bola-jamiat kelajakdagi munosabatlarining prototipi, shuningdek, kompetent xulq-atvor modellarini yaratish uchun kognitiv va emotsional resurslar markazi vazifasini bajaradi.

Kasbiy psixologik kompetentlikning past darajasi nafaqat pedagogik faoliyat va muloqotning konstruktiv bo'lmagan individual uslubining shakllanishiga, balki bir qator psixologik to'siqlarning paydo bo'lishiga ham olib keladi. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatadiki, amaliyotda tez-tez uchrab turadigan o'qituvchining quyidagi psixologik to'siqlarini ajratib ko'rsatish mumkin: ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish konteksti, bola-jamiat kelajakdagi munosabatlarining prototipi, shuningdek, kompetent xulq-atvor modellarini yaratish uchun kognitiv va emotsional resurslar markazi vazifasini bajaradi. Kasbiy psixologik kompetentlikning past darajasi nafaqat pedagogik faoliyat va muloqotning konstruktiv bo'lmagan individual uslubining shakllanishiga, balki bir qator psixologik to'siqlarning paydo bo'lishiga ham olib keladi. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatadiki, amaliyotda tez-tez uchrab turadigan o'qituvchining quyidagi psixologik to'siqlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

Bu yerda sub'ektiv filtr yoki idrokning avtoritar dogmatik modeli sifatida avtoritarizm namoyon bo'ladi;

- o'zaro ta'sir agentlaridan kelayotgan signallar tizimiga emas, balki "tayyorlov" yoki oldindan tuzilgan modelga e'tibor qaratish;

- dars yoki dasturda bir-biriga mos kelmaydigan narsalarni birlashtirish usuli sifatida eklektiklikka moyillik, bu turli sohalarda kompetentlik darajasining pastligi oqibati hisoblanadi;

- kasbiy autizm - o'zaro ta'sir ishtirokchilarining ob'ektiv ravishda yuzaga keladigan vaziyatli pozitsiyalarini aniqlay olmaslik;

- kasbiy faoliyatni tashkil etishda ishtirok etuvchi kognitiv, emotsional va xulq-atvor modellarining qat'iyligi;

- o'quvchining individualligini namoyon etish o'rniga *“o'z portretini”* ko'paytirishga intilish. Yetuk o'qituvchi tinglovchining eksklyuzivligini namoyon etishning psixologik katalizatori bo'lishi kerak;

- e'lon qilingan ma'lumotlarning mos kelmasligi: modellar, tamoyillar, texnologiyalar, o'zaro hamkorlik va amaliy tatbiq etish, ya'ni nomuvofiqlik.

Kasbiy psixologik kompetentlikni rivojlantirishga ta'sir etuvchi subyektiv omillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- o'z-o'zini samaradorligini rivojlantirishga aniq ehtiyoj;
- o'qituvchining o'z-o'zini takomillashtirish jarayoniga qay darajada jalb etilganligi;
- ta'limning boshqa subyektlari bilan o'zaro hamkorlik va hamkorlikka qiziqish.

Pedagogik malaka oshirish motivatsiyasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarda malaka oshirishning tashqi motivlari - 35% va axborot (yangi ma'lumot olish) - 50% ustunlik qiladi, kasbiy-shaxsiy o'sish motivi esa atigi 15% o'qituvchida ifodalangan.

Olingan ma'lumotlar o'qituvchining kasbiy psixologik kompetentligini rivojlantirish modelining motivatsion blokini kengaytirishni taqozo etadi. Rivojlanishning uch bosqichli dasturi ancha samarali bo'lib chiqdi.

Dasturning birinchi bosqichida individual-psixologik diagnostika o'tkaziladi, uning maqsadi kasbiy psixologik kompetentlikning individual xususiyatlarini aniqlash va keyingi tuzatish muammolari doirasini belgilashdan iborat. Bu yerda asosiy qiyinchiliklar quyidagilardan iborat bo'ldi:

- o'zini psixologik kompetentlikning tashuvchisi va uzatuvchisi sifatida anglash darajasining yetarli emasligi;
- o'zining kasbiy-psixologik o'zini o'zi samaradorligiga shubha qilish;
- psixologik xabardorlik darajasi bilan tinglovchiga nisbatan o'z xatti-harakatlarining psixologik maqsadga muvofiqligini baholash qobiliyati o'rtasidagi tafovut.

Ushbu bosqich davomida hal etiladigan vazifalardan biri an'anaviy o'quv dasturlari doirasida deyarli yoritilmaydigan psixologik bilimlar sohasi bilan tanishtirishdan iborat, namoyon bo'lish shakllari "*maxsus kursida*" ishtirok etishidan iborat bo'lib, uning davomida o'qituvchilar nazariy va amaliy mashg'ulotlarda individual psixologik kompetentlikning asosiy psixologik o'zgaruvchilari mazmuni bilan tanishadilar, mexanizmlar haqida ma'lumot oladilar, kompetentlikni o'z-o'zini nazorat qilishning darajalari, usullari va usullari, o'ziga xos xususiyatlari haqida pedagogning kasbiy o'z-o'zini nazorat qilishi va uning faoliyatdagi namoyon bo'lish xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu bosqich davomida hal etiladigan vazifalardan biri an'anaviy, etnopsixologik ta'lim-tarbiyani o'quv dasturlari doirasida deyarli yoritilmaydigan psixologik bilimlar sohasi bilan tanishtirishdan iborat.

Darslar pedagogik-psixologik vaziyatlarni modellashtirish va pedagogik tanlov vaziyatlarida o'qituvchining xatti-harakatlari strategiyasi va taktikasini tahlil qilish turiga asoslanadi. Ushbu bosqichda, shuningdek, mas'uliyatli o'zini o'zi boshqaradigan kasbiy xatti-harakatlar asosida munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik trening elementlari bilan mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bu, ayniqsa, o'z-o'zini nazorat qiluvchi xulq-atvor va faoliyat subyekti

kasbiy resurs imkoniyatlarini rivojlantirishning asosi bo'lgan avtopsixologik kompetentlikka taalluqlidir. O'qituvchini psixologik o'z-o'zini anglashning turli usullari bilan ta'minlash va o'z-o'zini nazorat qilish usullarini o'rgatish uni nafaqat o'ziga nisbatan va kasbiy interaktsiyalarda yanada malakali qiladi, balki kasbiy resurslarini ham kengaytiradigan avtopsixologik kompetentlikka taalluqlidir.

O'qituvchini psixologik o'z-o'zini anglashning turli usullari bilan ta'minlash va o'z-o'zini nazorat qilish usullarini o'rgatish uni nafaqat o'ziga nisbatan o'z ustida ishlashi va kasbiy interaktsiyalarda yanada malakali qiladi, balki kasbiy resurslarini ham kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1]. Анцыферова Л.И. Личность в динамике: Некоторые итоги исследования // Психологический журнал. 1992. 1992. Т. 13. № 5.
- [2]. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа. М., 2001.
- [3]. Газман О.С. Педагогика свободы: путь в гуманистическую цивилизацию XXI века // Забота – поддержка-консультирование. Сер.«Новые ценности образования» Вып. 6 / Под ред. Н.Б.Крыловой. М., 1996.
- [4]. Исаев И.Ф. Теория и практике формирования профессионально- педагогической культуры преподавателей. М.- Белгород, 1993.
- [5]. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия // Вопросы психологии. 2000. № 3.
- [6]. "Modern trends of teaching in the context of innovation and digital technologies in higher education: prospects, problems and solutions" BR Avlaqulov "Science and innovation" 3 (11), 125, 2024
- [7]. Кузьмина Н.В. Способности, одаренности и талант учителя. Л., 1983.
- [8]. "BO'LG'USI PSIXOLOG KOMPETENTLIGINING PEDAGOGIK PSIXOLOGIK OMILLARI" B Avlaqulov. T., 2026
- [9]. Маркова А.К. Психология труда учителя. М., 1993.
- [10]. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб., 1999.
- [11]. "DAPTIVINTELLEKT VAUNINGRIVOJLANISH MEXANIZMLARI" XALQARO ILMIY – AMALIY KONFERENSIYA. S.M.Tuychiyeva.T., 2025
- [12]. Петровский В.А. Личность: феномен субъектности. Ростов н/Д., 1993.
- [13]. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб., 1999.